

НЕЗГАСИМИЙ СВІТОЧ ЗНАНЬ

**Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
відсвяткував своє 200-річчя**

Це один із найстаріших і найславетніших у Східній Європі університетів. Його заснування стало поворотним пунктом у розвитку Слобожанщини, вивело цей край у ряд провідних за науковим та освітнім потенціалом регіонів України.

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна сьогодні – один із флагманів вищої освіти і науки нашої держави. Має 19 факультетів, на яких навчаються 13 тисяч студентів й аспірантів майже з 50 країн світу. Тут працюють 3 тисячі викладачів та наукових співробітників, серед яких близько 1100 докторів і кандидатів наук. В університеті діє понад 30 всесвітньо відомих наукових шкіл.

ПОЛІТ З ОБПАЛЕНИМИ КРИЛАМИ

29 січня (за новим стилем) 1805 року відбулося урочисте відкриття Харківського Імператорського університету. Засновником одного з найстаріших у Східній Європі університету був видатний громадський діяч Василь Назарович Каразін, якого сучасники по праву називали українським Ломоносовим.

Життя не пощадило Василя Назаровича від трагічних поворотів долі, але він не зламався під тягарем незгод і несправедливих осудів. В.Н. Каразін був із тих світлих постатей, які до останку свого життя сяяли вічне, добре і розумне. Це була людина могутньої сили духу.

В.Н. Каразін народився 30 січня 1773 року в селі Кручик (нині це Богодуховського району Харківської області). Його батько – Назар Олександрович – відставний офіцер, був людиною енергійною та освіченою. За дружину він узяв доньку козачого сот-

ника Харківського полку Якова Івановича Ковалевського.

Дитячі роки Василь провів у колі рідних. Розповіді батька про російсько-турецьку війну 1768–1774 років пробудили у нього потяг до військової справи. Вісімнадцятирічним юнаком, після навчання у пансіонах для дворянських дітей у Кременчуці і Харкові, Василь Каразін стає на військову службу у Петербурзі: у січні 1791 р. його зараховують офіцером гвардійського Семіновського полку.

Водночас він успішно поглиблює свої знання. Офіцери мали багато вільного часу і могли витратити його на свій розсуд. В.Н. Каразін відвідує лекції у Гірничому кадетському корпусі – кращому в ті роки навчальному закладі Росії. Тоді ж, прочитавши твір О.М. Радіщева «Путешествие из Петербурга в Москву», він вирушає у тривалу подорож по Росії, а потім залишає військову службу і повертається на батьківщину, у

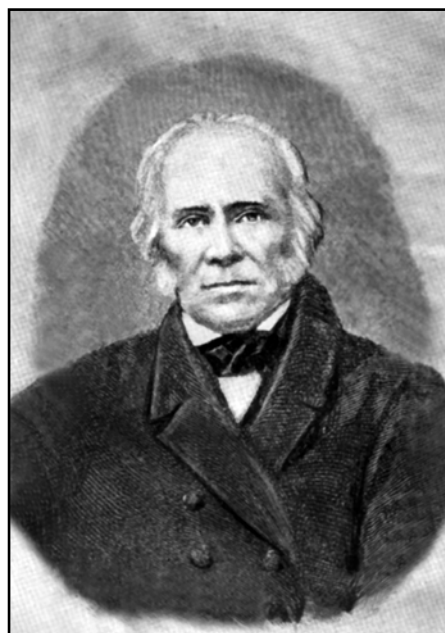
село Кручик, де серйозно починає займатися науковими дослідженнями.

На початку 1796 р. Василь Назарович одружується з дівчиною-кріпачкою. 1798 року Каразін вирішує емігрувати з родиною за кордон, але Павло I заборонив видавати йому паспорт. У відповідь на це Василь Назарович робить спробу нелегально залишити країну. Однак на кордоні його затримують і відправляють до Петербурга. Причину своєї втечі В.Н. Каразін так пояснив у проханні на ім'я царя: *«Я бажав захиститися від твого правління... Я не знав за собою провини. Вільний напрям моїх думок міг уже бути злочином»*.

Достеменно невідомо, як вчинив Павло I з В.Н. Каразіним. Ми лише знаємо, що приблизно з 1799 року він працює діловодом у Департаменті фінансів, до якого входила і медична колегія. Тоді ж Василь Назарович захопився вивченням історії Росії. Працюючи в архівах Петербурга і Москви, він написав дві серйозні наукові роботи: *«О причинах постепенного упадка курса (рубля) и о средствах поднять оны»* та *«История медицины в России»*.

Цікавий епізод із його життя. У березні 1801 р. В.Каразін подав на ім'я Олександра I, котрий щойно зійшов на престол, листа без підпису, де виклав низку реформ, необхідних для прогресу країни: наприклад, він обстоював скасування кріпосного права і реформування народної освіти. Незважаючи на те, що лист був анонімним, ім'я автора незабаром стало відомим. Олександр I запросив В.Н. Каразіна на аудієнцію, під час якої назвав його своїм другом і запропонував завжди щиро ділитися з ним своїми задумами.

Історичні джерела свідчать, що на початку епохи Олександра I В.Н. Каразін бере діяльну участь у реорганізації народної освіти. Цар в одному з листів до свого колишнього вихователя Фредеріка Сезара де Лагарпа так охарактеризував невтомну ді-

В.Н. Каразін

яльність В.Н. Каразіна: *«Всім керує: немає паперу, який би він не опрацював, немає людини, не призначеної ним»*.

Варто особливо підкреслити, що саме на пропозицію Василя Назаровича було створене Міністерство освіти. Хоча в деяких історичних документах ця ініціатива несправедливо приписується вихователю Олександра I Лагарпу. Збереглися два листи (А.А. Долгорукому і М.П. Погодіну), які підтверджують саме в цьому пріоритет В.Н. Каразіна.

У ті роки Василь Назарович самостійно розробив *«Предначертания устава об общественном воспитании»*, де виклав засадничі положення щодо початкових, повітових, губернських училищ та університетів. Згодом на основі цих розробок були сформульовані *«Предварительные правила народного просвещения»*, затверджені царем 24 січня 1803 року. Окрім того, В.Н. Каразін написав проект загального статуту університетів. Ці розробки згодом були покладені в основу статутів Харківського, Московського, Віленського і Дерптського університетів. Також він склав релігійний і цивільний катехізиси.

Слід підкреслити, що саме за наполяганням Василя Назаровича один із університетів, які планував заснувати уряд Олександра I, був відкритий у Харкові. Хоча спочатку висувалися досить вагомні аргументи на користь Києва — «матері міст руських». І небезпідставно. Так, у Києві 1802 року було 30 тисяч мешканців, а в Харкові — лише 5.378. До того ж, у Києві, крім Головного народного училища (заснованого раніше, ніж у Харкові), був відкритий у 1631 р. Могилянський колегіум, перетворений 1701 року на Могилянську академію. У Харкові від 1726 року функціонував лише колегіум.

Отож рішення Олександра I спочатку було на користь Києва. Але Василь Назарович усе-таки зумів схилити царя до відкриття університету в Харкові.

Син Каразіна — Філадельф Васильович — писав з цього приводу: *«Улюблена його Малоросія спала йому насамперед на думку, як край, де доти не було жодного вищого училища. Будучи у Петербурзі, Василь Назарович схилив членів комісії з народної освіти до вибору Харкова місцем для університету і підготував харківську громаду листами до впливових харків'ян щодо прийняття своїх проектів».*

Сам Василь Назарович так висловив свої почуття: *«Серце радіє, уявляючи вплив, який справить ся установа на край наш в усіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних. Харків процвіте за найкоротший час і матиме честь постачати найосвіченіших синів Вітчизні».*

Але нелегка то була справа — відкриття університету. Облаштування навчальних приміщень, згуртування колективу викладачів, численні господарські питання, — всі ці турботи добровільно звалив на свої плечі Василь Назарович.

Перед самим відкриттям університету В.Н. Каразіну завдали підступного удару. 18 липня 1804 року його позбавили всіх

повноважень, пов'язаних з відкриттям університету. Василя Назаровича несправедливо звинуватили у «витратах коштів без усякого дозволу начальства».

11 серпня В.Н. Каразін подав прохання про звільнення його з Міністерства народної освіти. Віднині він присвячує своє життя науковим дослідженням, усамітнівшись у рідному селі. Будує у своєму маєтку велику лабораторію і два заводи: селітровий і гуральню. Проведені В.Н. Каразіном експериментальні роботи у галузі агрономії, хімії, медицини і харчової промисловості створили йому авторитет у науковому світі. Він був обраний почесним і дійсним членом семи наукових товариств країни.

Василю Назаровичу приписують пріоритет у винаході системи парового опалення, парового двигуна, цементу, що був «чіпкий, нерозчинний і твердіючий у воді», аеростата для акумулювання атмосферної електрики тощо. Однак багато його раціоналізаторських пропозицій були невизнаними і залишалися незатребуваними.

У ті роки В.Н. Каразін наполегливо домагається проведення обіцяних урядом реформ. Але несподівано 26 листопада 1820 року його заарештовують. Звинувачують у складанні листівки, що закликала Преображенський гвардійський полк до збройного виступу — звільнення з Петропавлівської фортеці солдатів бунтівного Семеновського полку. Хоча прямих доказів не було, Олександр I чомусь вважав, що прокламацію написав саме В.Н. Каразін.

Після шести місяців ув'язнення у Шлісельбурзькій фортеці Василя Назаровича звільнили і під конвоем відправили у село Кручик, де він мав жити під наглядом поліції безвиїзно. У 1826 р. нагляд було знято, однак коли 1831 року В.Н. Каразін спробував зупинитися проїздом у Москві, шеф жандармів Бенкендорф доповів про це цареві і його негайно вислали етапом до с. Кручика.

Уряд тоді не довіряв Василю Назаровичу навіть незначні посади. Так, у вересні 1841 року він подав прохання: *«Я шукаю заступити скромну вакансію бібліотекаря, що відкрилася (у Харківському університеті. — А.Т.). Не відмовте мені в цьому!.. Дайте мені втіху впорядкувати і знайти коштовність сеї приналежності університету...»*. На жаль, йому відмовили.

Крім того, уряд ще 1824 року не затвердив обрання В.Н. Каразіна харківським дворянством на посаду судді, він одержав відмову і в посаді голови палати карного суду.

Наприкінці свого життя Василь Назарович з прикристю зазначив: *«Я був недосвідчено самовпевненим, я був метеликом, що обпалив собі крила і зір у сфері, куди мені, скромному трудівникові науки, не слід було залітати»*.

Помер В.Н. Каразін 4 листопада 1842 року. Газета *«Московские ведомости»* тоді писала: *«Все життя присвятив він досліддам і застосуванням наук природничих, а особливо хімії, до практичної користі суспільства і зробив безліч відкриттів, важливість яких не завжди була оцінена. На цій ниві, наснажений палкою любов'ю до батьківщини, він діяв до похилих літ своїх з невтомною самовідданістю і дивовижною ревністю»*.

ПЕРШИЙ РЕКТОР

Життя цієї людини було подвижництвом, самозреченим служінням освіті і науці. Він ніс смолоскип знань іншим і сам був яскравим світочем для всіх тих, хто розорував неосяжну цілину людського пізнання.

Народився Іван Степанович Рижський 7 вересня 1759 року в Ризі, у родині парафіяльного священика. Восьмирічним хлопчиком він був зарахований до Псковської семінарії. Першими його книгами стали цер-

ковна Азбука, Псалтир і Часослов. Зпоміж своїх ровесників Ваня вирізнявся особливою старанністю у навчанні і загостреним світосприйняттям.

Потім була семінарія при Троїцько-Сергіївській лаврі. І тут допитливий юнак успішно опановував ази наук. Керівництво семінарії звернуло увагу на винятково здібного учня і по закінченні запропонувало йому залишитися викладати у цьому навчальному закладі. Іван Степанович читав курси історії, риторики, поезії і філософії. Своїми яскравими лекціями він здобув повагу колег і популярність серед семінаристів.

А вільний від викладацької діяльності час І.С. Рижський присвячував самоосвіті і літературним вправам. 1784 року вийшла друком його книга *«Сокращение богослужения древних римлян, с кратким вступлением, содержащим некоторые древности, касающиеся до города Рима»*, а згодом — історична праця *«Политическое собрание древнего Рима, или основание правления, бывшего в древнем Риме царей, республики и императоров»*. Ці оригінальні дослідження викликали тоді великий резонанс у науковому середовищі і Рижський став знаним як «класичний» письменник.

Восени 1786 р. Івана Степановича запрошують на посаду викладача Санкт-Петербурзького гірничого училища, яке невдовзі було перейменовано на Гірничий кадетський корпус. Майже 17 років він читав лекції з латини, історії, географії, риторики і логіки для студентів старших курсів.

Водночас Іван Степанович приділяв велику увагу навчально-видавничій роботі, він щиро бажав прислужитися Вітчизні на ниві просвіти широких народних мас. Так, підручники І.С. Рижського з логіки і риторики — *«Умословие, или умственная философия»* та *«Опыт риторики...»* — неодноразово перевидавалися за правління імператора Олександра I і користувалися

Дореволюційна будівля Харківського університету

заслуженою популярністю у викладачів Харківського, Московського та Казанського університетів.

1802 рік був особливо пам'ятним для Івана Степановича. 3-го травня «за особливі праці і старанність» його обирають членом Імператорської Російської академії наук.

Діяльність Академії у ті часи зосереджувалася здебільшого на укладанні словника російської мови, перекладі російською праць античних мислителів і сучасних вчених, розробці підручників з логіки, риторики і піітики. І.С. Рижському доручили перекласти рідною мовою 12 найкращих промов Цицерона, написати підручник з логіки і взяти участь в укладанні словника російської мови. Згодом Академія високо оцінила плідну науково-педагогічну діяльність Івана Степановича — він був нагороджений золотою медаллю.

Не дивно, що попечитель Харківського навчального округу граф С.Й. Потоцький і знаний громадський діяч В.Н. Каразін запросили І.С. Рижського на посаду публічного ординарного професора російської словесності і красномовства у створюваному Харківському університеті. Іван Степанович, усвідомлюючи, що в Харкові доведеться починати з нуля, за тридев'ять земель від наукових і суспільних центрів Російської імперії, все-таки погоджується на цю про-

позицію. 7 лютого 1803 р. його затверджують професором Харківського університету. Багато зусиль, енергії, знань віддав І.С. Рижський становленню цього навчального закладу, тут надзвичайно яскраво проявилися його якості організатора і педагога.

З низки об'єктивних і суб'єктивних причин дата відкриття університету кілька разів переносилася. Тільки 17 листопада 1804 року його статут був затверджений Олександром І. Урочисте відкриття Імператорського Харківського університету відбулося 29 січня 1805 року. Наступного дня, на засіданні Вченої ради новоутвореного університету, Івана Степановича Рижського обрали його ректором. Протягом шести років він був керівником цього першого вищого навчального закладу на Півдні Росії (за винятком 1807 року, коли цю посаду обійняв професор А.І. Стойкович).

Варто зазначити, що на перших виборах ректора за підсумками голосування три професори набрали однакову кількість голосів, але попечитель округу граф С.Й. Потоцький рекомендував міністру народної освіти Б.В. Завадському подати на затвердження саме кандидатуру І.С. Рижського, оскільки *«ретьельне виконання посади, ревність, діяльність, благоустрій Університету і ведення належного порядку належать до його опікування»*.

1811 року граф С.Й. Потоцький, представляючи вшосте І.С. Рижського на посаду ректора (за статутом університету вибори відбувалися щорічно), ще більш схвально відгукувався про нього: *«Такі багаторазові вибори слугують беззаперечним доказом гідних чеснот цього чиновника і тієї довіри і пошани, які він здобув від своїх товаришів. Попри всі багатоклопітні заняття ректора, не полишав він ніколи трудитися і на посаді професора, займався при цьому і виданням корисних творів»*.

Ректорство І.С. Рижського припало на досить складні часи — то був нелегкий пері-

од становлення університету, і турбот у керівника — і на віз не забереш. Обладнання навчальних приміщень, добір кадрів, студентські справи, різноманітні господарські проблеми, — ось далеко не повний перелік того, чим доводилося займатися невтомному Іванові Степановичу. Про його дивовижну працездатність свідчить хоча б те, що протягом семи років І.С. Рижський брав участь майже у 720 засіданнях правління університету (на рік приблизно 100!) тривалістю, між іншим, не менше трьох годин.

Багато часу віддавав ректор і керівництву Харківським навчальним округом. Справа в тому, що 1804 року Олександр I здійснив реформу народної освіти, згідно з якою вся Росія була поділена на шість навчальних округів: Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський, Віленський і Дерптський. На чолі кожного округу стояв університет, який і визначав його освітню політику. Отож Харківський університет опікувався системою народної освіти всього «південного краю».

«Протягом перших 30 років, — як зазначав колега І.С. Рижського професор Н.А. Лавровський, — він був у широкому значенні слова центральною освітньою установою, від якої залежала навчальна справа в усій південній Росії: кожна зміна у порядку і напрямі навчання, у дисципліні, у складі вчителів, у матеріальному становищі училищ виходила безпосередньо від університету».

Справді, турбот у ректора і викладачів Харківського університету була сила-силенна. Слід зауважити, що в перші роки тут працювали тільки 9 російських професорів, два з яких мали університетську освіту, три — закінчили медико-хірургічні академії, а решта були вихованцями духовних семінарій.

До сфери діяльності Харківського університету входили як видання, так і цензура всіх книг, що друкувалися в окрузі. Для цього при університеті було засновано

І.С. Рижський

цензурний комітет. Саме за діяльної участі І.С. Рижського впродовж першого десятиліття XIX ст. у Харківському навчальному окрузі вийшла друком велика кількість книг з найрізноманітніших напрямів освіти і науки.

Свою захопленість наукою Іван Степанович прагнув передати студентству. Очолюючи в університеті кафедру красномовства, віршування і російської мови, він намагався не тільки підняти свої лекції до рівня кращих зразків ораторського мистецтва, а й водночас подати матеріал цікаво і яскраво. Ректор був автором «Науки стихотворства...», яку 1811 року Академія видала своїм коштом. Фундаментальну працю І.С. Рижського на засіданнях Академії наук скрупульозно розглядали 20 разів, і вона отримала «схвалення найрішучіше, яке тільки можна одержати».

Іван Степанович був наділений яскравим педагогічним талантом. За роки свого ректорства він зумів створити в Харківському університеті стиль взаємоповаги, доброзичливості і свободи думки. Загальновідомо, що моральні якості людини витримують су-

ворий іспит тоді, коли їй надається влада над іншими людьми. За спогадами сучасників, І.С. Рижський був демократичним і простим у спілкуванні, при цьому тримався з гідністю, але без зверхності і погорди. Авторитет його був незаперечним, а чесність і добропорядність викликали щирю пошану колег і студентів.

Самозречена праця І.С. Рижського на ниві просвіти і науки була гідно поцінована сучасниками. У 1807 р. його нагородили орденом Святої Анни 2-го класу, через три місяці — присвоїли звання доктора філософії, а наступного року ректор отримав чин колезького радника. Однак напружена робота підірвала його здоров'я. Помер він п'ятдесятилітнім, 14 березня 1811 р. у Харкові. Як писали у газетах, *«від нервової лихоманки цілковитим бідаком, і Університет не з одного тільки почуття вдячності визначив від себе суму на його поховання»*.

Звістка про смерть І.С. Рижського вразила весь Харківський навчальний округ. Провести в останню путь ректора прийшли сотні людей — губернатор, представники духівництва, земські діячі, чиновники, викладачі і вихованці університету, гімназій, училищ. Поховали Івана Степановича на Каплуновському цвинтарі Харкова. Невідомі його шанувальники поставили першому ректорові Харківського університету надмогильний пам'ятник.

Ось як характеризував І.С. Рижського відомий історик Харківського університету Д.І. Багалій: *«Його безумовна чесність була, очевидно, потребою його природи і тому не боялася жодних спокус; і ми впевнені, що він був однаково чистим, обіймаючи посаду секретаря Свят. Синоду і ректора університету. Тільки він стримував корисливі інстинкти деяких зі своїх товаришів, а після його смерті почалася ганебна торгівля докторськими дипломами й угорськими винами. Прослуживши 32 ро-*

ки на різних теренах, він залишив без усіляких засобів свою сім'ю... Скажуть — «невже елементарна чесність є особливою цнотою? Це — обов'язок кожної людини».

Історія віддячила Івану Степановичу Рижському: вона зберегла ім'я першого ректора Харківського університету для нащадків. Втім, це і є найвища винагорода — безсмертя у пам'яті народу.

ІМЕНА, ЯКИМИ ПИШАЮТЬСЯ

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна — один із найбільших вітчизняних наукових центрів, де виконуються фундаментальні дослідження майже в усіх галузях науки.

Із Харківським університетом пов'язана діяльність багатьох учених, імена яких є знаковими не лише в історії вітчизняної, а й світової науки. Це Нобелівські лауреати І.І. Мечников, Л.Д. Ландау, С.А. Кузнець, математики М.В. Остроградський, О.М. Ляпунов, В.А. Стеклов, С.Н. Бернштейн, О.В. Погорєлов, В.О. Марченко, Н.І. Ахієзер, фізики І.М. Ліфшиць, К.Д. Синельников, А.К. Вальтер, В.Г. Хоткевич, О.І. Ахієзер, біологи В.Я. Данилевський, О.В. Нагорний, І.М. Буланкін, В.М. Нікітін, хіміки М.М. Бекетов, М.А. Ізмайлов, астрономи М.П. Барабашов, філологи О.О. Потєбня, О.І. Білецький, медики Л.Л. Гіршман, М.П. Тринклер, історики Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, правознавці Д.І. Каченовський, В.М. Корецький та багато інших визначних учених.

Своїми іменами уславили університет і видатні діячі літератури та мистецтва. Його ректором був другий після Івана Котляревського фундатор української мови відомий поет Петро Гулак-Артемівський. Серед почесних докторів університету — Йоганн Гете і Лев Толстой. У ХХ столітті випускниками цього вищого навчального закладу були фольклорист, етнограф і краєзнавець Микола Сумцов, філолог Олек-

сандр Потебня, композитор Микола Лисенко, художник Генріх Семирадський, композитор Йосип Дунаєвський, письменник Олесь Гончар, поет Борис Чичибабін.

З-поміж випускників Харківського національного університету — чимало талановитих астрономів, які здійснили відкриття нових об'єктів Сонячної системи. Їхніми іменами названо 8 кратерів на Місяці, Марсі та Венері і 15 малих планет.

За правилами космічної топоніміки, право дати назву малій планеті має її першовідкривач, однак вона має затверджуватися Міжнародним астрономічним союзом.

Кратери на Місяці і Марсі та малі планети названі на честь визначних астрономів ХХ ст. Василя Григоровича Фесенкова й Отто Людвіговича Струве. Чільним є внесок академіка В.Г. Фесенкова у вивчення планет і Місяця, зір і туманностей, у планетну і зоряну космогонію. О.Л. Струве відомий як творець теорії будови та еволюції зірок. Про високий науковий авторитет вченого свідчить обрання його президентом Міжнародного астрономічного союзу.

Іменами Бориса Петровича Герасимовича і Миколи Павловича Барабашова названі кратери на Місяці та малі планети. М.П. Барабашов і його учні брали участь у підготовці та обробці результатів практично всіх радянських космічних експериментів з вивчення Місяця та інших планет.

Наукова діяльність Миколи Миколайовича Євдокимова була присвячена астрометрії (його іменем названо кратер на Місяці). Малі планети Яхонтовія і Шор отримали свої назви на честь відомих дослідників у галузі небесної механіки — Н.С. Самойлової-Яхонтової та В.А. Шора. Пам'ять про члена-кореспондента АН СРСР Олега Олександровича Мельникова увіковічена у назві астероїда.

Плеяда харківських дослідників небесних сфер була настільки яскравою, що в 2001 році за пропозицією чеських астрономів

одна з малих планет отримала незвичайну назву — Харастертім, що є скороченням англійського вислову *Kharkov asteroid team* — «Харківська астероїдна команда».

Під час засідання вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, яке відбулося в рамках святкових акцій, стало відомо, що ім'ям університету названа одна з малих планет Сонячної системи.

НАУКОВІ ШКОЛИ: ТРАДИЦІЇ І ЗДОБУТКИ

Нині в університеті працює понад 30 наукових шкіл, що зробили істотний внесок у розвиток вітчизняної освіти та науки.

Засновником наукової школи з теоретичної фізики був лауреат Нобелівської премії академік Л.Д. Ландау. Основні наукові досягнення цієї школи пов'язані зі створенням сучасної електронної теорії металів і теорії неупорядкованих середовищ. Серед результатів останніх років — передбачення нових типів електромагнітних, спінових і звукових хвиль у металах, відкриття нових класів точних розв'язків рівняння Шредингера.

Школу з теоретичної ядерної фізики заснував академік НАН України О.І. Ахієзер, який блискуче реалізував ідеї свого вчителя Л.Д. Ландау з підготовки висококваліфікованих фізиків-теоретиків. Яскравими представниками школи є академіки НАН України Я.Б. Файнберг, О.Г. Ситенко, Д.В. Волков, В.Г. Бар'яхтар, С.В. Пелетминський, В.П. Семиноженко, члени-кореспонденти НАН України П.І. Фомін, К.М. Степанов, М.Ф. Шульга, В.Ф. Клепиков та інші.

У 40-х роках минулого століття академік АН України А.К. Вальтер розпочав у Харкові дослідження з експериментальної ядерної фізики. Згодом він заснував тут наукову школу, яку з 1965 р. очолює член-кореспондент НАН України І.І. Залюбовський. Харківські дослідники отримали унікальні

результати з фізики ядерних реакцій, ядерної спектроскопії, фізики атомного ядра, нейтринної фізики, фізики космічних променів та астрофізики, радіаційної фізики твердого тіла і біофізики.

Від 1950 року інтенсивно працює харківська наукова школа з фізики низьких температур, засновниками якої були академік НАН України Б.І. Веркін та член-кореспондент АН УРСР В.Г. Хоткевич. Сьогодні дослідження в цьому напрямі координує професор М.О. Оболенський. Це вивчення надпровідних, електро-, теплофізичних і механічних характеристик систем із квазілокальними коливаннями за низьких температур та у сильних магнітних полях. Науковці школи досягли значущих результатів у дослідженні високотемпературної надпровідності.

Зусиллями відомого вченого професора Б.Я. Пінеса у Харківському університеті в 1937 р. було засновано наукову школу з фізики твердого тіла. Вона об'єднала багатьох талановитих дослідників. Тут сформувалося коло наукових інтересів таких відомих учених, як В.С. Горський, А.П. Ключаров, Л.Ф. Верещагін, В.С. Коган та інших. Широке визнання здобули роботи представників цієї школи у різних напрямках фізики металів, структурного аналізу, фізики спікання, дифузійних, релаксаційних та поверхневих явищ. Останніми роками розвивається новий науковий напрям – фізичні процеси у біоматеріалах, що дало змогу вийти на передові рубежі у вивченні властивостей та створенні і впровадженні у медичну практику нових матеріалів для хірургічної ортопедії і стоматології.

Наукову школу з фізики реальних кристалів заснував у Харківському університеті відомий фізик професор Я.Є. Гегузіні ще у перші повоєнні роки. Магістральний напрям досліджень – вивчення механізмів кінетики масопереносу у дефектних кристалічних структурах та на їхніх поверхнях.

З ініціативи директора Харківського фізико-технічного інституту академіка К.Д. Синельникова та професора І.М. Шклярєвського було створено наукову школу з фізичної оптики. Тут розвиваються такі провідні напрями, як оптика тонких шарів, оптика та спектроскопія металів, напівпровідників і діелектриків.

Харківська наукова астрономічна школа має давні традиції. Біля її витоків стояли академіки В.Г. Фесенков, М.П. Барабашов, професори Л.О. Струве, М.М. Євдокимов. Сьогодні дослідження здійснюються за двома напрямами. Перший – це фізика Сонячної системи: оптика планетних поверхонь, методи одержання та обробки зображень планет, інших космічних об'єктів, фізика астероїдів і комет тощо. Наукові результати цієї школи відзначені Державною премією України у галузі науки і техніки, двічі – премією НАН України ім. М.П. Барабашова. Когерентно-оптичний процесор Астрономічної обсерваторії університету внесено до реєстру наукових установок, що становлять національне надбання України. Астрометрія і зоряна астрономія – другий пріоритетний напрям досліджень. Це створення каталогів зоряних положень і близькополюсних зірок, фотометричний каталог зірок, визначення положення Сонця у Галактиці. На початку 80-х років ХХ ст. фахівці Астрономічної обсерваторії університету передбачили існування нового класу космічних тіл – субзірок (коричневих карликів). Тепер активно вивчаються внутрішня будова та еволюція цих об'єктів.

Наукову школу радіофізиків Харківського університету заснував 1910 року професор Д.А. Рожанський. Її діяльність пов'язана з іменами академіків НАН України А.О. Слуцкіна, В.П. Шестопалова, Л.М. Литвиненка, В.М. Яковенка, членів-кореспондентів НАН України В.М. Шульги, М.А. Хижняка та інших авторитетних учених.

Відома своїми досягненнями харківська школа математичного аналізу. Її напрями блискуче розвивали академік АН СРСР С.Н. Бернштейн, академік АН УРСР Н.І. Ахієзер, професори Б.Я. Левін, В.П. Петренко. Тут розробляються теорія цілих, субгармонійних і мероморфних функцій, теорія операторів, ергодична теорія.

Сучасні дослідження у школі функціонального аналізу ведуться з теорії аналітичних функцій однієї і багатьох змінних, геометрії банахових просторів, кохомологій напівгруп, алгебри Лі.

Наукова школа диференціальних рівнянь, заснована академіком В.О. Марченком, розвивається зусиллями В.І. Коробова, Г.М. Скляра, А.Г. Руткаса. В.І. Коробову належать перші у світі результати з відображення трикутних систем на лінійні. Постановку *min*-проблеми моментів і розв'язок на її основі проблеми лінійної швидкодії здійснено у циклі праць В.І. Коробова та Г.М. Скляра. Професор Г.М. Скляр встановив зв'язок між двома проблемами з різних галузей математики – теорії керування і теорії функцій.

Геометрична наукова школа пов'язана з іменем академіка АН УРСР О.В. Погорєлова. Її сучасний розвиток забезпечується зусиллями члена-кореспондента НАН України О.А. Борисенка та його учнів. Серед останніх досягнень – принципово нові теорії порівняння для опуклих гіперповерхонь у багатовимірних Адамарах.

З середини 70-х років у Харкові була започаткована школа теоретичної механіки під керівництвом професорів І.Є. Тарапова та Г.А. Домбровського. Тут створено теорію магнітогідродинамічних явищ у магнітних рідинах, електричних та електрогідродинамічних процесів у слабопровідних середовищах.

Підґрунтя харківської школи математичної фізики та обчислювальної математики заклали фундаментальні праці академіка

АН УРСР Н.І. Ахієзера. Сучасного розвитку ця школа досягла у дослідженнях І.Д. Чуєшова, І.Ю. Чудиновича, Ю.В. Ганделя, В.О. Щербини.

Провідною в Україні та у країнах СНД у галузі створення основ термодинамічної теорії процесів у розчинах є фізико-хімічна школа Харківського університету, заснована ще у повоєнні роки членом-кореспондентом АН УРСР М.А. Ізмайловим. Вона виховала професорів В.В. Александрова, К.Ф. Іванову, О.М. Шкодина, Є.В. Титова, В.І. Лебідя, І.М. В'юника та інших. Сьогодні науковців школи очолює професор М.О. Мchedлов-Петросян. Головними напрямами досліджень є вивчення енергетики міжчастинкових взаємодій у неводних, водно-органічних та міцелярних середовищах, кислотно-основних рівноваг, рівноваг комплексоутворення, сольватації молекул та іонів і транспортних властивостей електролітичних розчинів, фізико-хімічний аналіз та спектральні характеристики водних розчинів неелектролітів.

Успішно працює у Харкові наукова школа у галузі хімії нітрогеновмісних гетероциклів, яка примножила традиції, закладені професорами В.Ф. Лаврушиним і С.В. Цукерманом. Школа відома здобутками у розробці методів синтезу (передусім заснованих на реакціях циклоконденсації), дослідженні будови, таутомерії, реакційної здатності, люмінесцентних властивостей та фізіологічної активності нових гетероциклічних сполук.

Палеонтолого-стратиграфічна школа, очолювана професором В.П. Макридіним, заснована у 50-х роках ХХ ст. Широки загалом фахівців визнаються значні досягнення цієї школи у галузі палеонтології, зокрема у вивченні викопних брахіопод моллюсків, нанопланктону; стратиграфії мезозойських та кайнозойських відкладів північного сходу України; палеобіогеохімії тощо.

Головний корпус Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Наукову школу з територіальної організації продуктивних сил і регіоналістики створено за ініціативи академіка А.П. Голікова. Вона покликана науково забезпечувати регіональну економічну політику. Істотними розробками школи є регіональні особливості інноваційної діяльності, соціально-економічна стратегія формування в Україні нової моделі економічного розвитку, обґрунтування створення єврорегіону «Слобожанщина».

У 1936 році професор А.В. Нагорний заснував у Харкові школу з вікової біології. Вона базувалася на дослідженнях видатних учених — І.І. Мечникова та І.П. Щолкова. Визнання школі принесли роботи академіка В.Н. Нікітіна зі створення та використання експериментальної моделі подовження життя. Сьогодні під керівництвом директора науково-дослідного інституту біо-

логії професора А.І. Божкова розробляється інтегральна гіпотеза старіння.

Школу з біофізичної генетики заснував Заслужений діяч науки і техніки України професор В.Г. Шахбазов. Пріоритетний напрям досліджень учених — визначення зв'язку генетичних процесів з енергетичним станом клітини та біоелектричними властивостями ядерного геному. Одержані науковцями результати поглибили розуміння суті генетичних явищ. Розроблено також нові методи, сконструйовано прилади, на які отримано понад 40 авторських свідоцтв і патентів, опубліковано 7 монографій, більше 800 статей і тез доповідей. Результати цих досліджень широко використовуються у селекції, генетиці, медицині, спорті.

Альгологічна школа Харківського університету заснована професором В.М. Арнольдї. Дослідники описали понад 800 нових для науки таксонів різного рангу; поповнили відомості про екологію та географію багатьох видів морських і прісноводних водоростей; видали 10 визначників із різних систематичних груп, що є важливим науково-методичним засобом визначення та вивчення водоростей.

Далеко за межами України відома харківська наукова школа психології. Вона започаткована ще у 30-х роках ХХ століття. Ідеї розвитку вищих психічних функцій і теорію діяльності та дій розвивали відомі вчені Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія, П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, П.І. Зінченко. Саме у Харкові у довоєнні роки був закладений фундамент вітчизняної науки психології.

Упродовж 50–70-тих років науковці школи здійснювали дослідження у таких напрямках, як психологія пам'яті та психологія навчання. Це розробки видатного українського психолога, засновника кафедри психології Харківського університету професора П.І. Зінченка та його учнів і послідовників. До скарбниці вітчизняної психології

ввійшли також праці з проблем мимовільної та довільної пам'яті, інженерної психології, психології шкільного навчання. Протягом 80–90-тих років ці дослідження розвивалися під керівництвом талановитого учня П.І. Зінченка професора Г.К. Середи. Сьогодні харківська психологічна школа презентується новим рівнем розробки теоретичних і прикладних напрямів української психології: психологія індивідуального і мнемічного досвіду (професор О.М. Лактіонов); взаємовплив пам'яті та мислення (професор О.Ф. Іванова); пам'ять і спілкування (доцент І.М. Мельник); психологія розвивального навчання (професор О.К. Дусавицький).

Харківська соціологічна школа заснована у середині 60-х років ХХ ст. доктором філософських наук О.О. Якубою. У межах цього наукового напрямку активно працюють професори В.С. Бакиров, В.В. Шкода, Л.М. Хижняк, В.М. Ніколаєвський, Л.Г. Сокурянська, доценти О.Д. Куценко, А.І. Андрющенко, О.І. Кизилів та інші. Найбільш значущими результатами науковців є розробка спеціальної соціологічної теорії соціальної активності, дослідження у галузі соціології молоді, проблем освіти, процесів трансформації сучасного українського суспільства.

Майже 200 років у Харківському університеті розвивається найстаріша у нашій країні наукова школа з історії України у контексті всесвітньої історії. Серед тих, хто започатковував її, такі визначні постаті, як І.І. Срезневський та М.І. Костомаров. Їхні ідеї розвивали академіки Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, М.І. Яворський, Д.І. Яворницький, професори С.М. Королівський, А.Г. Слюсарський, І.Д. Бойко, І.К. Рибалка та інші.

З іменами академіків В.С. Іконникова та В.П. Бузескула пов'язано створення школи історіографів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

1964 року професор В.І. Астахов заснував першу в Україні кафедру історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Представники цієї наукової школи видали чимало монографій, наукових збірників, підручників і посібників, що відіграли істотну роль у розвитку вітчизняної історіографії.

Від ХІХ століття розпочинаються археологічні дослідження Харківщини та інших регіонів України і Півдня Росії, які здійснювали фахівці Харківського університету. Завдяки їхній плідній праці при університеті було створено Музей археології та етнографії Слобідської України (колекція налічує майже 200 тис. пам'яток). Школу археологів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна репрезентують такі відомі вчені, як В.В. Пассек, О.С. Федоровський, С.А. Семенов-Зусер, В.К. Міхеєв та інші.

Уже в ХІХ столітті науковці Харківського університету зробили чималий внесок у вивчення античності та західноєвропейського середньовіччя. Сьогодні школу історії та археології Причорномор'я і Середземномор'я в античну і середньовічну епохи очолює професор В.І. Кадеєв. Багато років представники цієї школи здійснюють археологічні розкопки у Криму. Харківські історики вперше наприкінці ХХ ст. відродили в Україні візантієзнавство як наукову дисципліну.

Філософська школа Харківського університету заснована професором Й.Б. Шадам ще у ХІХ столітті. Проблематика досліджень науковців — це методологія соціогуманітарного пізнання, психоаналітична культурантропологія, філософія історії, трансгресія модерну у ситуації постмодерну. Сьогодні дослідники школи вивчають проблеми ефективності та легітимності влади, суперечності становлення і взаємодії з владою громадянського суспільства, питання етнополітики та етносторонності.

Філологічна наука у Харківському університеті представлена двома школами – мовознавчою і літературознавчою. Фактичним засновником обох був видатний учений-філолог О.О. Потебня. Наукова діяльність харківської лінгвістичної школи пов'язана з іменами Д.М. Овсянико-Куликовського, А.А. Булаховського, О.М. Фінкеля, М.М. Баженова, М.Ф. Наконечного, Ю.В. Шевельова та інших дослідників.

Засновником школи системного опису іншомовної мовленнєвої діяльності у Харківському університеті був професор Г.В. Ейгер. Його послідовники працюють сьогодні над проблемами системно-структурного опису мовних одиниць; структурно-семантичних та функціональних особливостей мовних одиниць, тексту і його конститuentів; міжкультурної комунікації; номінацій у тексті.

* * *

З нагоди 200-річного ювілею відбулося урочисте засідання вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Про масштабність цього заходу свідчить той факт, що на ювілей прибуло по-

над сто гостей з різних країн світу, в тому числі представники наукових і дипломатичних кіл Росії, Великої Британії, Польщі, США.

Засідання розпочалося з оголошення привітань від Президента України Віктора Ющенка і Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко. На урочистостях відзначалася вагома роль університету в розвитку освіти і науки в Україні. Як підкреслив президент Національної академії наук України академік НАН України Б.Є. Патон, про науковий авторитет університету свідчить те, що півтори сотні його викладачів і випускників стали членами різних академій світу, у тому числі понад 50 академіків і членів-кореспондентів обрано до НАН України.

За двісті років диплом Харківського університету отримали 130 тисяч випускників. Імена видатних вихованців університету увічнено у топонімах, у назвах космічних об'єктів, рослин і мінералів, законів і формул.

© **А. ТАНЬШИНА,**
кандидат педагогічних наук,
науковий співробітник Харківського
національного університету ім. В.Н. Каразіна